

Bireysel Dindarlığın Psikolojik Kaynakları

Hasan KAYIKLIK*

ABSTRACT

This article takes up psychological roots of individual religiosity. That is it searches what the psychological roots of the individual religiosity are. In this article this result was reached: There are a lot of roots of individual religiosity. These roots may be listed in the following way: Nature (fitrat), religious emotion, weakness and helplessness, intellectual influence, individual needs, fears, and social effects.

Key words: religion, psychological roots of religiosity, individual religiosity.

Konuya bir soru ile başlamanın daha uygun olacağını düşünüyorum. Neden “*dinin kaynakları*” değil de “*dindarlığın kaynakları*” ifadesini kullanıyoruz? Bu soruyu yanıtlamak aynı zamanda, bu çalışmanın amacını da ortaya koyacaktır. Bu alanlar, birbiriyle hiç ilgisi olmayan alanlar olmamakla beraber, dinin kaynakları deyince, dinin ortaya çıkışı, dinin ilk kaynağı düşünülür. Bu ise Din Psikolojisinin konusu olmaktan daha çok Antropoloji, Dinler Tarihi, Din Sosyolojisi gibi bilim dallarının konuları arasında yer almaktadır¹. Halbuki, bireysel dindarlığın kaynaklarını Din Psikolojisi araştırmaktadır. Ancak burada bazı araştırmacıların (Örneğin Argyle 1978; Thouless 1971; Meadow ve Kahoe 1984 bu tür çalışmalardır) bu iki konuyu ilk bakışta birbirinden ayırmadıklarını ve “*dinin psikolojik kaynağı*” başlığı altında dindarlığın kaynaklarını açıklamaya çalıştıklarını belirtmekte yarar vardır.

Konuya Din Psikolojisi açısından bakıldığında, bireysel dindarlığın güdü ve güdülenme ile ilgili olduğu açıktır. Nitekim Din Psikolojisinin bu konuyla ilgili sorularını Yavuz (1988) şöyle sıralar: *İnsan neye inanmaktadır? Nasıl inanmaktadır? İnanmasının sebepleri nelerdir? Yani niçin inanmaya gereksinim duymaktadır? Bireyin dini kabullenışı ve benimseyişi nasıl olmaktadır? Belki bu konuyla ilgili olarak en can alıcı soru, “insanı inanmaya iten güdüler -nelerdir?” (s.254) sorusudur.* Bu sorulara karşılık bulmak, bireysel dindarlığın kaynaklarını açıklama konusunda büyük ilerleme sağlamak anlamına gelmektedir. Yeri gelmişken, A. Vergote’un güdülerle

* Yrd. Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı.

1 Dinin kaynağı ile ilgili olarak, Günay Tümer (1986) “Çeşitli Yönleriyle Din”; Mircae Eliade (1995) *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*; Ninian Smart (1981) “Tarih Öncesine Ait Dinlerle İlk Dinler” adlı çalışmalarına bakılabilir. Bu çalışmalarda dinin menşesine ilişkin kuramlar geniş bir biçimde ele alınmakta ve anlatılmaktadır.

ilgili bir açıklamasını buraya almak, konuya açıklamaya yardımcı olacaktır. Vergote (1999), dinle ilgili güdülerini, “*dinsel güdüler*” ve “*din dışı güdüler*” olarak ikiye ayırır. O, dinsel güdülerden, dinin insanı güdülemesini anlar. Din dışı güdülerden insanı dine götüren nedenleri anlar (s. 37-46). Vergote bu ayırımla önemli bir noktayı aydınlatır. Çünkü, dinsel güdülerle yani dinin insanı güdülemesi ile insanın dine güdülenmesi arasında büyük bir fark vardır. Birincisinde din tam bir etken konumunda iken, ikincisinde insanı dine (inanmaya) götüren din dışı güdüler üzerinde durulmaktadır. Diğer bir deyişle, “*İnsanı inanmaya güdüleyen şey nedir?*” sorusu üzerinde durulmaktadır. İşte bu çalışmanın temel sorusu budur ve bu sorunun cevabı bulunduğu anda, çalışma amacına ulaşmış olacaktır.

Konuya, “*Dinin Psikolojik Kaynakları*” diye başlık atıp dindarlığın kaynaklarını tartışan Thouless’le başlayalım. Thouless (1971), dindarlığın kaynaklarını “*toplumsal etkiler*”, “*çeşitli deneyimler*”, “*gereksinimler*” ve “*entelektüel etkenler*” olarak dört ana başlık altında toplar. Ana-babadan öğrenilenler, toplumsal gelenekler, düşünce ve tutumların çevreye uygun olması için yapılan çevresel baskılar, *toplumsal etkiler* bölümünde yer alır. Thouless, dış dünyadaki güzellik ve uyumu yaşamayı doğal etkenler olarak, ahlâksal deneyimi ahlâki etken olarak, duygusal deneyimi duygusal etken olarak *deneyim* içinde tartışmaktadır. O, *gereksinimleri* dörde ayırır: Güvenlik gereksinimi, sevmek ve sevilme ihtiyacı, özsaygı gereksinimi ve ölümün kaçınılmazlığının insan için yarattığı gereksinimler. Bir kaynak olarak *entelektüel etkenler* derken daha çok toplumda tartışılan, konuşulan, yazılıp okunan ve dinin lehinde ve aleyhinde olan düşünceler ifade edilmektedir. Dinsel düşünce ve tutumların oluşmasında bunların da katkısının olduğu bir gerçektir (s. 15-19). Kolayca anlaşılacağı gibi, Thouless burada dindarlığın psikolojik kaynaklarını tartışmaktadır.

Görüldüğü gibi Thouless, önce toplumsal etkileri tartışmaktadır. Bireyin dinsel özelliklerini kazanmasında, içinde geliştiği toplumun etkileri yadsınmaz. Çünkü insan bilinçli ya da bilinçsiz, çevrenin değerlerini benimsemekte ve benimsediği bu değerler onun yaşayışını etkilemektedir. Böyle bir kişiye psikolojik bir gözle bakıldığında, onun iç dünyasında çevresel etkenlerin izlerini görmek çok zor olmayacaktır. Öyleyse toplumda yaygın olan dinsel inançların, o toplum içinde yaşayan bireyin ruhuna yerleşmesi ve etkili bir konum alması doğal bir durum olarak karşılanmalıdır. Sonuç olarak, bireyin inanç kaynaklarından birinin çevrede varlığını sürdüren inanç ve değerler olduğu kabul edilebilir bir gerçektir².

Diğer taraftan, dış dünyadaki ahenk ve uyumu, algılamak ve yaşamak, bireyin dindarlığı açısından önemli bir kaynaktır. Tabiatı bulunan ve görülebilen doğal dengeler, güneşin doğuşu ve batışı, mevsimlerin oluşumu ve bunların gösterdiği canlanma ve ölüm durumları, bunları algılayabilen insanlar için birer inanç kaynağı olarak düşünülebilir. İnsan bunlardan ister-istemez etkilenmekte ve ruh dünya-

2 Çevredeki, özellikle çocuğun ailesindeki dinsel değerlerin çocuğa etkisiyle ilgili olarak Argyle (2000), s. 15-30’a bakılabilir.

sında arayışa doğru açılımlar yaşamaktadır. Yine, çevrede görülen ahlâkî değerlere ilişkin bozulmalar ve bunların insanın vicdanında açtığı yaralar, insanı dine yöneltebilir. Aynı şekilde, çeşitli nedenlerle insanın duygusal yoğunlaşmalar yaşaması da onu dinsel duygu ve düşünceyle yüzyüze getirebilir. İnançlı olsun ya da olmasın, her insan zaman zaman yoğun duygusal deneyimler geçirebilir. İşte bu yoğun duygusal deneyimler, bireyi yoğun duyguların yaşandığı dinsel deneyim alanına itebilir.

Dindarlığın bir diğer nedeni, gereksinimler olarak düşünülebilir. Çünkü insan dünyaya gereksinimleriyle beraber gelmektedir. O dünyaya gözünü açtığı anda, birçok ihtiyaçla karşı karşıya kalmaktadır. Süreç içerisinde bu ihtiyaçların bir kısmını kendisi karşılasa bile, insan hiçbir zaman ihtiyaçlarının tamamını karşılayamamakta ve zaman zaman çok aciz durumlara düşmektedir. İster yeme içme gibi maddî gereksinimler olsun ister sevmeye, sevilme, ait olma gibi manevî gereksinimler olsun bu ihtiyaçları karşılamadaki acizliği, insanı güçlü bir varlığa yöneltebilir. Bu varlık ise, dinin merkezi varlığı olan “Yaratıcı”dır.

Son olarak entelektüel etkilerin, bireyin dindarlığı üzerindeki tesiri gözardı edilmemelidir. Okuyan, yazan, düşünen, sorgulayan insanlar çoğu zaman *hayatın anlamı* konusunda kuşkular taşırlar. Sorgulayan insan, kendini kuşkudan alamaz. Bu kuşkuyla beraber yaşamak da onun iç dünyasında gerilimlere yol açar. İşte birey için bu gerilimleri ortadan kaldırmanın yolu, yaşamın anlamına ilişkin sorulara cevap bulmaktan geçer. “*Varoluşsal sorular*” olarak bilinen bu sorulara ise en doyurucu cevabı dinler vermektedir. Bundan dolayı, okuyan, düşünen, sorgulayan insan için son nokta inanma olarak görülmektedir.

Thouless’in çalışmasına benzer bir çalışma, Argyle (1978) tarafından yapılmıştır. Argyle’e göre dinin yedi psikolojik kaynağı vardır. 1) *Bir gereksinimi karşılamak için dine başvurma*. Bu anlayışa göre din bir araç konumundadır. Yoksul insanların ve eğitimsiz kişilerin bu nedenlerden dolayı dini seçtikleri düşünülebilir. 2) *Bazı inançlar, sıkıntı ve endişeyi ortadan kaldıracaktır*. Örneğin ahiret inancı ölümlle ilgili kaygıları azaltabilir. 3) *Bazı konularda suçluluk duygusu yaşayan bireyler bu suçluluk duygusundan kurtulmak için dini seçebilirler*. Belirli bir suç işleyen bir kişi, zamanla yanlış yaptığını anlayabilir. Bu durumda vicdan azabı çekmeye başlayan birey, bu sıkıntılı durumdan kurtulmak için Allah’a yönelebilir. 4) *Çocukluk döneminde koruyucu olarak görülen ana-babanın yerini ilerideki yıllarda bu ana-babanın yansımaları niteliğinde olan Tanrı alabilir*. Yazara göre bu düşünce, bazı ilkel dinlere ve Hristiyanlığa uygun düşmektedir. 5) *İnsanın bir dine girmesinin nedenlerinden biri de kimlik kazanma girişimidir*. Birey, belirli bir dine girmek suretiyle dinsel bir kimlik kazanmış olur. Bu kimlik, bireyin kendisini bazı insanlara yakın hissetmesini sağlar. Ken, bazı insanlardan farklı olduğunu düşünmesine de yardımcı olacaktır. 6) *İnsanlar, şaşırtıcı durumlar karşısında bir açıklama yapamayınca, tabiat üstü bir açıklamaya başvurarak rahatlamaktadırlar*. Örneğin yaşamın anlamının ne olduğunu kavramakta güçlük çeken bir insan, dinsel açıklamalar yardımıyla çözüme ulaşabilir. 7) *İnsan bünyesinin kimyasal yapısında çeşitli etkenlerin oluşturduğu değişiklikler,*

dinsel bir deneyime yol açabilir. Bu durum daha çok, önceden belirli dinsel deneyimleri olan insanların, bu deneyimler sırasında yaşadıkları bir durumu, vücut kimyasının değişmesi sırasında yeniden yaşamaları biçiminde görülür (s. 7-13). Argyle’ın yukarıda sıraladığı yedi kaynağa bakıldığında, dinden daha çok dindarlığın kaynaklarının tartışıldığı görülmektedir.

Argyle’ın saydığı bu yedi kaynaktan altı tanesi Thouless’in sıraladığı kaynaklarla örtüşürken sadece bir tanesinin (bir dine girerek kimlik kazanma çabası) biraz farklı bir özellik gösterdiği düşünülebilir. Ama bu kimlik kazanma girişimi de Thouless’in saydığı kaynaklara kısmen girmektedir. Nitekim yukarıda üzerinde durduğumuz “ait olma” duygu ve düşüncesi, bir kimlik kazanmak için herhangi bir dini seçme ve o dinin mensupları içinde yer alma düşüncesini kapsamaktadır.

Peker (2000), bireyi Allah’a inanmaya ve dini kabul etmeye götüren güdülerini şöyle sıralar: 1) *Modelden öğrenme*: Özellikle çocukların anne-babalarını taklit ederek kendilerini din ve inancın içinde bulmaları. 2) *Güçsüzlük ve çaresizlik*: Güçsüzlük ve çaresizlik duyguları içinde kıvranan insan, kendini koruyacak ve emniyette tutacak bir varlık arama gereksinimi duyar. Bu arayış, insanı Allah’a ve dine götürebilir. 3) *Bir varlığa bağlanma ihtiyacı*: İnsan, bir şeye yönelme ve bağlanma gereksinimi duyar. Bağlanılan yüce ve güçlü varlık ise, bireyin istek ve arzularını karşılayarak onu koruyabilir. 4) *Akil yürütme ve zihinsel tatmin*: İnsan, kendisi ve içinde yaşadığı doğal sistemle ilgili çeşitli sorular sorar ve bu soruların yanıtlarını aramaya çalışır. Bu arayış, onu Allah’a götürebilir. 5) *Korku*: Her insan, kaygı, korku gibi duygularla beraber yaşamını sürdürür. Ama insan için yeğlenen, kaygılı ve korkulu geçen sürelerin daha az olmasıdır. İnsan bunu sağlamak için yani kaygı ve korkularından kurtulmak için sığınacak bir güç arayabilir ve bu arayış onu Tanrıya götürebilir. 6) *Ölümsüzlük arzusu*: Hiçbir insan ölmek, daha doğrusu yok olmak istemez. İnsanda, yarına kalma arzusu her zaman ağır basar. Bu arzuyu gerçekleştirmenin yolu da ölümsüzlüktür. Ölümsüzlüğün imkansız olduğunu gören insan için dinlerin sunduğu, ölümden sonra yaşamı bir başka biçimde sürdürme düşüncesi, çekici gelmiş ve bu da insanın inanması için bir vesile olmuştur. 7) *Suçluluk ve günahkarlık duygusu*: Çeşitli duygu, düşünce ve davranışın sonucu olarak insanın yaşadığı suçluluk duygusu, bazen onu bu suçluluktan kurtarmak için Allah’a inanmaya götürebilir (s. 67-76).

Peker’in sıraladığı kaynaklardan *korku ve ölümsüzlük arzusu* ilk bakışta yukarıda sayılan kaynaklardan farklı imiş gibi görülebilir. Bunlardan korku, gereksinimler içinde ele alınabilir. Çünkü güvenlik ihtiyacı, aynı zamanda korkunun ortadan kaldırılması arzusunu da beraber getirmektedir. Dolayısıyla onu güvenlik gereksinimi içinde sayabiliriz. Ölümsüzlük arzusuna gelince, yine yukarıda üzerinde durduğumuz *varoluşsal sorular*’a cevap arayışı içinde olmak, aynı zamanda ölümsüzlük arzusunun bir başka biçimi olarak düşünülebilir. Dolayısıyla ölümsüzlük arzusu, bireysel dindarlığın kaynaklarından biri olmakla beraber, entelektüel kaynaklar içinde değerlendirilebilir.

Psikolojinin her alanında olduğu gibi Din Psikolojisinde de kendini gösteren Freud ise hem dinin hem de dindarlığın kaynağına ilişkin açıklamalarda bulunmuştur.

Freud, dinin kaynağına ilişkin görüşlerini özellikle *Totem ve Tabu* adlı eserinde açıklamaya çalışır. O, “uygarlığın ruhsal envanterinde belki de en önemli kalem” (Freud, 1999, s. 189) diye ifade ettiği dinin bireysel kaynağı ile ilgili olarak, 1927 yılında yayınladığı *Bir Yanılsamanın Geleceği* adlı eserinde çarpıcı açıklamalarda bulunur. Ona göre inancın üç dayanağı vardır: 1) İnanmaya değer nitelikteki ataların inandığı dinsel öğretiler, 2) İlkel çağlardan bu güne taşınan kanıtlar yani kutsal kitaplar, 3) Dinsel öğretilerin doğruluğunu sorgulamanın yasak olması (Freud, 1999, s. 203). Freud, bunları tartıştıktan sonra, dinsel öğretilerin iç güçlerinin kaynağının nerede olduğunu ve mantığın onayını almayan etkilerini neye borçlu olduğunu sorar ve bu soruların yanıtlarının dinsel düşüncenin ruhsal kaynaklarında bulunabileceğini ileri sürer. Ona göre, dinsel öğretiler, “deneyimlerin tortuları veya düşünmenin ürünleri değildir; bunlar yanılsamadır. Güçlerinin sırrı bu arzuların gücünde yatmaktadır. Bildiğimiz gibi çocukluktaki ürkütücü çaresizlik duygusu babanın sevgi yoluyla sağlayacağı bir korunma-ihitiyacı yaratmış ve bu çaresizliğin ömür boyu süreceğinin kavranması da ancak çok daha güçlü bir babanın varlığına tutunmayı zorunlu kılmıştır” (s. 207). Bunlardan anlaşılıyor ki, Freud’a göre bireysel dindarlığın temelini, çocuklukta bir koruyucu olarak sığınılan babanın yüceltilmesi sonucu ortaya çıkan Tanrı inancı oluşturmaktadır. Freud, dinle ilgili olarak yukarıdaki düşünceleri ileri sürdükten sonra, dinin insan arzularından kaynaklanan bir yanılsama olduğunu savunur³.

Belçikalı din psikoloğu Antoine Vergote (1966), ise bireysel dindarlığın güdülerine ilişkin olarak dört ana konuyu tartışır⁴.

1) *Hayal kırıklıkları ve engellenmelere bir çözüm olarak din*: İnsan hem içsel, hem de dışsal çeşitli nedenlerden bazı arzularını doyuramayabilir. Böyle doyumsuzluk ve engellenme durumlarında din, birey için bir sığınak olarak görev yapar. Başka bir deyişle, din insanın çeşitli zaaflarından kaynaklanan doyumsuzlukların bir sonucu olabilir. Nitekim, bireyin hayal kırıklıkları ve doyumsuzluklarına bağlı olarak şu durumlar onu dine itebilir: Bazı alanlarda yeterli donanımına sahip olmayan insan, çeşitli felaket ve sıkıntılar karşısında tabiat üstü ilahi bir varlığa ve onun yardımına gereksinim duyabilir. Toplumsal mahrumiyet ve öteki dünyaya iman da bu bağlamda değerlendirilebilir. Çünkü bazı engellenmeler ve hayal kırıklıkları, toplumsal mahrumiyet, dengesizlik ve hatta yabancılaşmaya dayanmaktadır. Bunlar bireyin dindarlığında temel güdüler olarak düşünülebilir. Bunların yanında, ahlâksal yoksunluk ve çöküntü durumunda da teselli edici bir tanrı inancının devreye girmesi söz konusu olabilir ve bu durum da engellenme ve hayal kırıklıkları bağlamında tartışılabilir.

3 Freud'un dine ilişkin görüşleriyle ilgili geniş bilgi için Türkçe yayınlanan Yavuz (1987), *Psikanalizde İlk Dini Gelişmelerin Değeri*, s. 18-26; Köse (2000), *Freud ve Din*, s. 119-135'e bakılabilir. Ayrıca Palmer (1997), *Freud and Jung on Religion*, s. 33-41'e bakılabilir.

4 Vergote (1999), aynı konuyu, *Din İnanç ve İnançsızlık* adlı eserinde de ele alır ve tartışır. Vergote'un görüşlerine paralel bir değerlendirme için Hökelekli (1993), *Din Psikolojisi*, s. 80-120'ye bakılabilir.

Ölüm kaygısı ve insanın içindeki ölümsüzlük arzusu da bireysel dindarlığın kaynaklarından hatta temel güdülerinden biri olarak değerlendirilebilir.

2) *Toplumun ve ahlâkın koruyucusu olarak din*: Toplumdaki düzenin korunması için özellikle eğitim alanında, dinsel emir ve yasakların gündeme getirilmesi, Tanrı kavramı üzerinde durulması, bireysel dindarlığın kaynaklarından biri olarak düşünülebilir.

3) *Entelektüel arayışa bir yanıt olarak din*: İnsan içinde yaşadığı alemin anlama, açıklama ve yorumlama çabası içindedir. Din bu konuda insana sunduğu açıklamalarla ona yardımcı olmaktadır. Özellikle yaşamın başlangıcı, sonu, anlamı ve değeri konularında arayış içinde olan insanın bu arayışına bulabileceği yanıtların belki de en güzeli dinler tarafından verilmekte ve bu yanıtlar bireyi dine güdülemektedir.

4) *Kaygı ve dinsel güvenlik*: Kaygı, insanı psikolojik olarak yıkan bir durumdur. Ölüm kaygısı, çeşitli felaketler, hastalıklar insanın güven duygusunu sarsmaktadır ve bu kaygılarla kolayca baş edilemez. Baş edilemeyen bu kaygılar, insanı iç dünyasında bir çöküntü oluşturabilir. İşte böyle durumlarda, din, insan için güvenilecek ve sığınılacak bir yer olur. Bundan dolayı, çeşitli kaygılar bireysel dindarlığın kaynağı olarak değerlendirilebilir (Vergote, 1966, s. 107-145).

Bireyi inanmaya güdüleyen etkenler alanı, Vergote'un kendi ifadesiyle şöyle özetlenebilir: "*İnsanın acizliğinin ve arzularının sahası, toplum için gerekli ahlâkın sahası ve dünyanın bütünleşmiş görüntüsü içinde güvence arayan aklın sahası*" (s. 46). Bundan anlaşılıyor ki, insanın acizliği, arzuları, toplumsal düzen isteği, dünyada güvenlik arayışı, onu dine ve inanmaya güdülemektedir.

Görüldüğü gibi Vergote'un dindarlığın kaynaklarına ilişkin olarak ileri sürdüğü nedenler, yukarıda Thouless, Aryle ve Peker'in dindarlığın kaynaklarına ilişkin görüşlerinin tamamını içine alan genel bir değerlendirmedir.

Ergenlik döneminde koyu bir dindar olan ve daha sonra dinsel inançlarından vazgeçen ünlü filozof B. Russell ise dindarlığın kaynağını korkuya dayandırır. Ona göre dindarlığın temelinde üç tür korku vardır. Bunlardan biri, deprem, sel baskını gibi doğanın insana yapabileceklerinden kaynaklanan korkular. İkincisi, başka insanlardan kaynaklanan kötülüklerin neden olduğu korkular ve üçüncüsü ise, insanın tutkularının ona yaptıracağı ve daha sonra pişman olacağı davranışlardan kaynaklanan korkulardır (Russell, 1972, s. 44-45). İnsanın korkularının din ve dindarlıkla ilgisini kuran filozoflardan biri de David Hume'dur. Hume, *Din Üstüne* adlı ünlü eserinde, insanların dinsel inançlarının onların geleceğe yönelik "kaygılı korkular"ından kaynaklandığını ileri sürer. Hume'a göre, insanın dini, korkusunun yapısına göre biçimlenir. Çünkü, insanın doğal korkuları, şeytanca ve kötü yürekli bir tanrısal varlık ortaya koyarken, teslim olma eğilimi, insanı üstün ve kutsal bir varlığa inanmaya götürür (Hume, 1995, s. 86-87). Göruıldığı gibi, diğer birçok psikolog ve filozofun dinin kaynağına ilişkin düşüncesi, Hume tarafından da desteklenmektedir. Ancak o, dini böyle tek bir kaynakla açıklaması bakımından yukarıda görüşleri sıralanan kişilerden farklılaşmaktadır.

Müslüman bir düşünür olan M. A. Draz ise, dinin kaynağı ile ilgili olarak, daha bireysel ve daha temel noktalara inmektedir. Ona göre din duygusu, insan doğasının derinliklerinde köklenmiş bir duygudur. Bu duygu, çocukluk döneminde, her şeyi nedenleriyle öğrenme arzusuyla ortaya çıkar ve gelişir. Gelişmiş zekalar ise basit gerçeklerin ötesine gitmek, geçmiş ve geleceği içine alan, bilimin anlayamadığı ama ulaşmaya ve anlamaya çalıştığı “külli gerçek”i yakalamak ister. İşte bu istek, insanın bir dine bağlanmasını zorunlu kılar. Buna göre dindarlık, insanın çeşitli eğilim ve arzularında kendini gösteren gereksinimlerin bir sonucudur (Draz, Din ve Allah İnancı, s. 107-111). Kısaca ifade etmek gerekirse, dindarlığın kaynağı, insanın yaratılışında var olan “din duygusu”dur. Bu düşünceye göre Draz dindarlığın kaynağını, bireyin fitratında aramaktadır.

K. Yavuz da Draz’ın görüşlerine paralel bir görüşü savunmaktadır. Yavuz’a göre, bireysel dindarlığın kaynağı “*fitrî*”dir. Bu çocuğun inanma duygusunu doğuştan getirdiği anlamına gelir. Yavuz bu konuyu “*fitrat hadisi*” bağlamında tartışır. Daha sonra Gazalî, İbn Sina, İbn Haldun, İbn Hazm, İbn Tufeyl, Elmalılı M. Hamdi Yazır gibi İslam bilgin ve düşünürlerinin konuyla ilgili görüşlerini de vererek şu sonuca varır: “...*İnanç doğuştan gelen bir kabiliyettir, yani kişinin yaratılışında dinî kabiliyet ve inanma temayülü vardır...*” Kısaca ifade etmek gerekirse, inanma insanda fitrî bir ihtiyaçtır yani insanda inanma istidat ve kabiliyetleri doğuştan vardır⁶. Bu fitrî ihtiyaç, çevre koşullarına göre biçimlenir (1983, s. 106-114; 1986, s. 139-140). Bunlara bakarak, müslüman bilim adamları ve düşünürlerin dindarlığın kaynağını genel olarak “*fitrat*”ta aradıklarını söyleyebiliriz.

W. James geleneğinden gelen G. W. Allport bireysel dindarlığın kaynaklarını, ünlü çalışması “*The Individual and His Religion*”da (1960) ele alır. O önce dinsel duygunun (religious sentiment) tek bir kaynağının olup olmadığını sorar ve bu soruya olumsuz yanıt verir yani Allport’a göre dinî duygunun tek bir kaynağı ve biçimi yoktur. Allport bu düşünceyi “*Özel dinsel deneyimde değişmez bir içerik örneği olmadığı gibi, genel kaynak noktası da yoktur*” (s. 7) biçiminde ifade eder. Çünkü ona göre, her bir birey farklı özellikler taşıdığından, dindarlık için tek bir kaynak bulmak güçtür. Allport bununla beraber şu genel kaynakları sıralar: 1) Bireyin bedensel

5 Fitrat hadisi diye bilinen hadisin metni şöyledir: “*Dünyaya gelen her insan fitrat üzere doğar. Sonra ana-babası onu yahudileştirir, hristiyanlaştırır ya da mecusileştirir*”. Buharî, Cenâiz, 79, 80, 93; Müslim, Kader, 22-25.

6 Hökelekli (1996) fitrat kavramının anlamıyla ilgili düşünceleri dört grupta toplar: a) İnsanlar aslen müslüman olarak doğarlar ve daha sonra çevrenin etkisiyle İslam’dan uzaklaşabilirler. Bu anlayışa göre fitrat İslam anlamındadır. b) Fitrat, Allah’ın insanlar için başlangıçta belirlediği inanç özelliğidir. Allah her insanın inanç bakımından durumunu önceden belirler ama çevre onun bu durumunu bilmediği için onu etkilemeye kalkar. c) Fitrat, Ademoğlunun dünyaya gelmeden önce Allah’a inandığına ilişkin söz vermesidir. d) Hadiste geçen fitrat sadece müslüman doğanlar içindir. Çünkü herkes müslüman olarak yaratılmamıştır. Hökelekli, bunlardan şu sonuca varır: Fitrat, “ilk yaratılış sırasında Allah’ın insan tabiatına bahsettiği yaratıcının tanıma eğilimi, ruh temizliği vb. olumlu yetenek ve yatkınlıkları ifade” eder (s. 47). Zaten genellikle kabul edilen görüş de budur.

gereksinimleri, 2) Yaratılışı ve zihinsel yetenekleri, 3) Psikojenik (ruhsal) ilgiler ve manevi değerleri, 4) Ussal açıklama peşinde olması ve 5) Çevredeki kültüre tepkisi.

Allport, yukarıda sıralanan maddeleri kitabının 11-29. sayfalarında ayrıntılı bir biçimde tartışır. Bu bölümün kısa bir özeti şöyle sunulabilir:

1) *Organik Arzuların Rolü*: İnsanın temel arzuları, yiyecek, içecek, sığınak ile ilgilidir. Çeşitli korkular da insanın önemli oluşum bileşenlerinden biridir. Arkadaşlık ve aşk birer arzudur. Böyle arzuların yoğun yaşandığı kritik dönemlerde, dinsel bilinç güçlenmektedir. Bu arzuların sayısı çoğaltılabilir ama onların çeşitliliği, bir kişinin çeşitli zamanlarda inanıp bağlandığı Tanrı kavramında görülür. Tanrı bazen gücün, bazen bilginin, bazen sevginin sembolüdür. Bu, insanın arzularına göre değişir.

2) *Yaratılış ve Zihinsel Yetenekler*: Dindarlığın yaratılışa uzanan kaynakları tam olarak anlaşılamamıştır. Gerçekten de kişiliğin yaratılışsal temelleri için kapsamlı bağıntılar hala açıklanamamıştır. Kişiliği tamamen çevresel etkenlere bağlayan psikologlar, er ya da geç doğuştan kişilik özelliklerine ilgi göstereceklerdir. Çünkü yaratılıştan gelen özellikleri belirlemeden kişiliği tam olarak anlamak olanaksız görünüyor. Bazı bireyler yaratılışları gereği, karşılaştıkları şey ne olursa olsun onun korkunç yönünü vurgular ve dinsel duygularını kendi ümitsizlikleriyle belirler. Bazıları ise, karşılaştığı şeyin güzel yönünü görmeye eğilimlidir ve dinsel duygularını bu özellikleriyle belirler. Buna göre bireylerin dinsel tercihleri, duygu eşiklerine, baskın ruh hallerine ve duygularını basturmalarına ve açığa vurmalarına göre oluşur. Yani bireyin yaratılış biçimi, dinde kendine göre bir doyum noktası arar.

Allport bu görüşüyle yukarıda verdiğimiz “*fitra*” görüşüne yaklaşmaktadır. Ama o, dindarlığın fitrî kaynaklarının yeterince açıklanamadığını ve dindarlığa kaynak olarak çevresel etkenlerin öne çıkarıldığını belirtmektedir. Allport kişiliğin yaratılış ilişkili temellerine mutlaka inileceğini ve buna bağlı olarak dindarlığın yaratılışa ilişkin kaynaklarının da anlaşılabileceğini ileri sürmektedir.

3) *Ruhsal Arzular ve Manevi Değerler*: Allport, “*öznel din, arzuların çiçeğidir*” der ve beslenme, seks, fiziksel güvenlik gibi birçok arzuyu organik arzular sınıfına koyar. Bunlar, hayvansal yaşamın ortak arzularıdır. Ancak ruhsal arzular, bunlardan çok farklıdır. Dinsel açlığı besleyen ruhsal arzular, bir kesintiye uğrarsa, bedensel doyum sağlayan nesneler ararlar. **Unutulmamasıdır ki, ruhsal doyum arayan içsel devinimler, bedeninin belirli bölgelerine ait parçalanmış arzulardan çok farklı ve karmaşıktır. Bu arzular güdülenme bakımından insanı hayvandan ayırır ve onun dinsel arayışlarına temel oluşturur.**

Bir hoşnutluk sağlayan ya da hoşnutluk için anlam sağlayan şey “*değer*” (value) olarak adlandırılabilir. **Manevi değerler de, bedensel değerler gibi büyür ve doyum arar.** O, sadece doyum sağlamakla kalmaz, insanın güzel ve doğru olanı seçme duygusunu oluşturan soyutlanmış bir etkinlikler sınıfı için zemin hazırlar. Manevi değerler, belirli evrimler geçirerek son nokta olan “*öznel din*”e ulaşır. Değerler, bir tehlikeyle karşılaştığı zaman, bir koruyucuya daha çok gereksinim duyulduğundan, değerlerin öznel dinin daha canlı yaşanmasına zemin hazırladığı ileri sürülür.

4) *Anlam Arayışı*: Her insan çok sayıda varoluşsal soruyu da beraberinde getirir. Bu sorular bireyin kendisiyle olduğu gibi, çevre ve evrenle ilgili olabilir. İnsan nereden geldiğini, nereye gideceğini, yaşamın amacının ne olduğunu, her insan ölmek için doğduysa mutluluğun ne olduğunu, yaşamın acılarından kurtulmanın yolunun ne olduğunu... bilmek ister. Çoğu insan, bu soruların doyurucu yanıtlarını, ancak dinsel bir yaşam biçiminde bulabilmektedir. Dolayısıyla böyle sorular, bireysel dindarlığın temellerinde yer almakta ve insanı dine güdülemektedir.

5) *Kültür ve Uyum*: Allport'a göre, çocuk, dini büyük ölçüde, ailesinden ve çevresinden öğrenir. Ama çocuğa öğretilen dinin çocuk için hiçbir anlamı yoktur. O, daha sonra sahip olunacak anlamlardan biri de değildir. Çünkü çocuğa göre din, çevredeki bireylerin meşgul olduğu bir şeydir. Ayrıca o, kendisine sevgi ve güvenlik sağlayan kişilere yakınlaşmanın bir yoludur. Bununla beraber, içinde yetiştiği çevrenin inancını paylaşmakta birçok insan başarısız olmaktadır. Bunun nedeni ise, *dinin yerinin, bireysel yaşamda, toplumsal yaşamdakinden çok farklı olmasıdır*. Toplum bilimci, dinin işlevinin toplumda bir düzen sağlamak olduğunu düşünür. Bu arada dini kabul eden ve yaşayan bireyi gözden uzak tutmamak gerekir. Çünkü dinsel bir geleneğe bağlanan bir birey, kişisel nedenlerden ve kendi öznel yaşamı için bireye özgü nedenlerden dolayı bunu yapar. Örneğin Cuma günü camiye gidip, kıyam, kırat, rüku ve secde yapan kişi, bundan büyük bir bireysel haz duymakta ve duyulan haz kişiden kişiye büyük farklılıklar göstermektedir.

Allport'un bireysel dindarlığın kaynaklarına ilişkin bu düşünceleri, yukarıda daha önce verdiğimiz bireysel dindarlığın kaynaklarına ilişkin düşüncelerin hem bir özeti hem de genel ve derli toplu bir açıklaması olarak değerlendirilebilir. Çünkü onda hem Batılı düşünür ve psikologların hem de müslüman düşünür ve psikologların görüşlerinin birleşmiş bir halini bulmaktayız.

Meadow ve Kahoe (1984), dinin kaynaklarına ilişkin görüşleri değerlendirirken antropologların dinin kaynağını insanın sınırlılığında aradıklarını belirtirler. Onlara göre dinin kaynağına ilişkin kuramlar, bilişsel kuramlar, duygusal kuramlar, arzu kuramları ve insanın doğasına dayalı kuramlar olarak bölümlenebilir (s.5). Meadow ve Kahoe bu kuramları şöyle açıklamaktadırlar:

1) *Bilişsel kuramlar*: Bilişsel kuramlar iki alt gruba ayrılır. Bunlardan birincisine göre, insan anlaşılması zor olan deneyimler hakkında düşünmeye başladığında, dine götüren açıklamalar belirmeye başlar. İkincisi çok karmaşıktır. Bu kuramcılar, ilk insanlardaki çok basit ve karmaşık düşüncenin insanı dinsel yorumlara götürdüğünü düşünürler.

2) *Duygusal kuramlar*: Dinin kaynağına ilişkin duygusal kuramlar da iki kategoriale ele alınır. Bazı kuramcılara göre din bilinçsiz korku ve gereksinimlerden kaynaklanmıştır. Diğer bazı kuramcılara göre ise din çok güçlü duygusal bilinçli deneyimlerden kaynaklanmaktadır.

3) *Arzu kuramları*: Bu kuramlar, dini, güç kazanmak ve çevreyi kontrol etmek için insanın yaptığı girişimlere dayandırmaktadır. Bu girişim, doğal süreçleri ve toplumsal çevreyi denetim altına alma girişimidir.

4) *İnsan doğasına dayalı kuramlar*: Bunlara göre din içgüdüsel insan tepkilerinin bir ürünü olabileceği gibi insan türünün gelişiminin bir sonucu da olabilir (s. 5-10).

Dindarlığın kaynaklarına ilişkin kuramları tartışanlardan biri de Hood ve arkadaşlarıdır. Onlar (1996), dinsel davranışın psikolojik temellerini, 1) *Koruyucu temeller*, 2) *Gelişme ve anlamaya dayalı temeller* olmak üzere iki ana bölümde değerlendirmektedir:

1) *Koruyucu temeller*: İnsan durup dururken, kendiliğinden harekete geçmez. Onu harekete geçiren bir neden vardır. İnsanın harekete geçmekle elde ettiği şey, onun bir ihtiyacını karşılar ve güdüsel gerilim giderilmiş olur. Eğer burada söz konusu olan din olursa, güdüsel temel insanın zayıflığı ve yetersizliği olarak düşünülebilir. Diğer taraftan eğer insan çevrede olanlardan bir anlam çıkaramaz ve durumu kontrol edemezse, korku devreye girer ve bu korku da dinin kaynağı olarak düşünülebilir. Bu düşünce birçok bilim adamı tarafından desteklenmiştir. Şimdi şu soru sorulabilir: "*Korku, insanı dine nasıl yöneltir?*" İnsan herhangi bir şeyden korktuğunda, belirsizlik ve anlamsızlıkla karşı karşıya gelir. Ya da durum açık olsa bile, birey zayıf olduğundan dolayı, durumu denetim altına almakta güçlük çekebilir. Halbuki *insan yaşamı anlamak ister, onu denetim altında tutmak, onunla ilgili yargılarda bulunmak, onu sağlama almak ister*. Din, böyle sorunlara dua, ibadet, dinsel törenler ve kutsal metinlerle yardımcı olur. Diğer taraftan, bireyin içine doğduğu toplumun kültürü, onun kabul ettiği dinin kaynaklarını oluşturur. Çünkü bireyi yetiştiren aile ve toplum kendi değerlerini çocuğa aktarmakta ve bu kültürün içinde din de yer almaktadır. Aynı şekilde, ekonomik, toplumsal, organizmayla ilgili, ahlâkî ve psişik yoksunluklar, dinsel etkinliği harekete geçirebilir. Din, dünya varlıklarının çok önemli olmadığını söyleyerek, ekonomik yoksunluk içinde yaşamını sürdüren bireyler için çekici ve teselli edici olabilir. Toplumsal yönden sıkıntıları olan, yalnızlık çeken birey, dinsel etkinliklere katılarak yalnızlığını giderebilir. Fiziksel ve psikolojik çeşitli rahatsızlıkları olan bireyler, bu rahatsızlıklardan dolayı büyük sıkıntılar yaşayabilmekte ve başına niçin böyle bir durumun geldiğini anlayamamaktadır. Ama Tanrının kendisini bir deneme sınavından geçirdiğini kabul eden birey bu sıkıntılardan kurtulabilir. Bu durum, bireyi dine yöneltebilir. Ahlâkî sıkıntılar da, bireyin dine yönelmesi için bir neden olabilir. Nitekim toplumda her türlü ahlâksızlığın ve acımasızlığın bulunduğu ileri süren bir birey, bu kötü duruma düşmemek ve ondan uzak kalabilmek için dine sarılabilir.

2) *Gelişme ve anlamaya dayalı temeller*: Psikologlara, özellikle insancıl psikologlara göre insan kendini geliştirmek, kendi yeteneklerini en yüksek düzeyde kullanmak ister. Bu ise, Maslow'a göre bireyin "*kendini gerçekleştirme*"dir ve en iyi biçimde, "*zirve deneyimler*"le ifade edilir. Zirve deneyimlerin yaşandığı alanlardan biri ise dindir. Dinin en büyük kaynaklarından birisi, şüphesiz anlam arayışıdır. Çünkü, birçok psikolog, yaşamın temel güdüsünün anlam arayışı olduğunu ileri sürer (Hood ve arkadaşları, 1996, s. 17-23). Anlam arayışına ilişkin bu açıklamaların, pratikte örnekleri görülmektedir. Nitekim Gazâlî'nin arayışı, bir anlam arayışı olarak değerlendirilebilir. İçinde bulunduğu dinsel yaşam biçiminden zevk alamayan ve bu

yaşam biçimini sorgulayan Gazâlî zevk alacağı ve anlam vereceği bir dinsel yaşam biçimine yönelmektedir. Gazâlî'nin "*hâdiselerin hakikatini anlama*" (1978, s. 38) olarak ifade ettiği şey, anlam arayışı ile aynı doğrultuda yorumlanabilir. İşte burada Gazâlî, gelişme ve anlama peşindedir. Gazâlî, bundan böyle, o zamana kadar yaptıklarını anlayarak ve zevk alarak yapmak için bir arayış içindedir. Gazâlî'nin arayışına benzer bir arayış, ünlü Rus yazar Tolstoy'da görülür. O yaşamın anlamsızlığından şikayet eder ve bu anlamsızlık onu bunalıma sokar. O, kendisini bunalıma sokan soruları şöyle sıralar: "*Bugün yaptığım, yarın yapacağım şeyin sonucu ne olacak? Bütün hayatımın sonu ne olacak? Ne için yaşıyorum? Ne için arzuluyorum? Hayatımda kaçınılmaz olan ölümümlerle yok olmayacak bir anlam var mıdır?*" (Tolstoy, 1990, s. 30). İşte Tolstoy'un böyle sorular sorarak dine yönelmesi, onun dindarlığının kaynağının anlam arayışı olduğunu göstermektedir. Gazâlî ve Tolstoy'un arayışlarının bir anlam arayışı olduğu ve bu arayışın onların dindarlığının güdülerini oluşturduğu söylenebilir. Bu düşünce ise, dindarlığın kaynağını anlam arayışında bulmaya çalışan psikologları destekler.

Tablo 1: Bireysel Dindarlığın Kaynakları

Thouless	1. Toplumsal etkiler 2. Çeşitli deneyimler 3. Gereksinimler 4. Entelektüel etkenler
Argyle	1. Gereksinimler 2. Sıkıntı ve endişeler 3. Suçluluk duygusu 4. Koruyucu ana-baba düşüncesinin yüceltilmesi 5. Kimlik kazanma girişimi 6. Çözumsuz ve şartırcı konulara çözüm arama 7. Vücut yapısında oluşan değişimler
Peker	1. Modelden öğrenme 2. Güçsüzlük ve çaresizlik 3. Bir varlığa bağlanma gereksinimi 4. Akıl yürütme ve zihinsel tatmin 5. Korku 6. Ölümsüzlük arzusu 7. Suçluluk ve Günahkarlık duygusu
Freud	1. Koruyucu baba imajının yüceltilmesi 2. Gelenekler 3. Kültürel olarak taşınan kanıtlar
Vergote	1. Hayal kırıklıkları ve engellenmeler 2. Toplumu ve ahlâkı koruma arzusu 3. Entelektüel arayış 4. Kaygı ve güvenlik arayışı

Russell	1. Doğadan kaynaklanan korkular 2. Diğer insanlardan kaynaklanan korkular 3. Pişmanlık duyulacak davranışlardan kaynaklanan korkular
Hume	1. Geleceğe ilişkin kaygı ve korkular
Draz	1. Yaratılışta var olan din duygusu
Yavuz	1. Fitrat
Allport	1. Organik arzular 2. Yaratılış ve zihinsel yetenekler 3. Ruhsal arzular ve manevi değerler 4. Anlam Arayışı 5. Kültürel uyum

Bütün bunlardan sonra, Tablo 1’de verilen dindarlığın psikolojik kaynaklarına ilişkin görüşler, hem Meadow ve Kahoe’nin hem de Hood ve arkadaşlarının tartışmaları dikkate alınarak değerlendirilebilir. Tablo 1’e dikkatlice bakılınca ilk görülen şey, bireysel dindarlığın kaynaklarına ilişkin görüşlerin yer yer örtüşmesidir. Bilim adamlarının ileri sürdükleri kaynaklar, tıpa tıp birbirinin aynısı olmamakla beraber, zaman zaman birbirini tekrar eder niteliktedir. Ama aynı zamanda, bu görüşlerin bir birinin eksiğini tamamlar nitelikte olduğunu da belirtmek gerekir.

Bireysel dindarlığın kaynağına ilişkin olarak, Freud’un “*koruyucu baba yüceltmesi*” gibi, bilimin sınırlarını zorlayan savlar bir yana bırakılırsa, görüşlerin genellikle sorunun çözümüne yönelik çabaların ürünleri olduğu sonucu çıkarılabilir.

Yukarıda, sıralanan görüşler harmanlanıp, bu karışımından bir sonuca gitmek yani bireysel dindarlığın psikolojik kaynaklarını ortaya koymak gerekirse, şu sonuçla karşılaşılabılır: **Bireysel dindarlığın kaynakları, bireyin yaratılışında bulunan din duygusu (fitrat), acizlik ve çaresizlik duyguları, entelektüel etkenler, bireysel gereksinimler, korkular ve toplumsal etkiler olarak sıralanabilir.** Burada, “bir kişinin dindarlığında, bu kaynakların tamamı bulunur mu?” sorusu sorulabilir. Bunlardan biri veya birkaçı, bireysel dindarlığın kaynağı olarak bulunabilir. Ama hepsi aynı düzeyde etkili olmaz. Bazen sadece biri ön plana çıkarken bazen birkaçı bir arada yükselişe geçebilir. Bu etkenlerden hangisinin veya hangilerinin ön plana çıkacağı ise, daha çok bireyin psikolojik yapısına ve içinde bulunduğu koşullara bağlıdır. Diğer bir deyişle, insanın inancının temelinde, doğuştan getirdiği ve sonradan kazandığı kendi kişilik özellikleri bulunmaktadır. Hiç şüphesiz, bireyin dindarlığının kaynağında dış etkenler de vardır. Ama bu dış etkenler, insanın kişilik özelliklerine göre farklı biçimlerde ve derecelerde tesir gösterirler.

Sonuç olarak, konu geniş bir bakış açısıyla ele alındığında, bireysel dindarlığın kökenlerini tek noktada aramak yerine, çok çeşitli kaynaklarda aramanın zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim yukarıda sıralanan dindarlık kaynakları içinde, psikolojik, biyolojik, toplumsal, entelektüel, yaratılışsal (fitrî) çeşitli kaynakların olduğu

görülmektedir. Diğer bir ifadeyle insanın dindarlığının temelinde onun duyguları, düşünceleri, davranışları, istekleri, arzuları, ümitleri, korkuları, kaygıları, endişeleri, beklentileri, eğilimleri, kişilik özellikleri gibi çok sayıda etken bulunmaktadır. Öyleyse bireyin dinsel inanç ve değerlerinin kaynaklarını onun zengin yaşam dünyasında aramak gerekir. Çünkü insan çok yönlü bir yaratılışa sahiptir. Maddî ve manevî varlığında çok çeşitli özellikleri barındıran insan, bu özelliklerin tamamını her zaman aynı ölçüde kullanmaz. İnsan daha önce yaşadığı, şu anda içinde bulunduğu ve gelecekte yaşayacağı psikolojik ve toplumsal koşulları bazen bilinçli bazen bilinçsiz bir halde değerlendirerek duygu, düşünce ve davranışlarını belirler. Kısaca ifade etmek gerekirse bunlara göre yaşar. İşte bu koşullar onun dindarlığının temelini belirlemede etkili olur. İnsanın dindarlığının temelinde, bazen fitrî duyguları, bazen acizlik ve çaresizlik durumları, bazen entelektüel etkinlikleri, bazen bireysel ihtiyaçları, bazen korkuları, bazen içinde yaşadığı toplumun gelenekleri, bazen bunlardan birkaçı, belki bazen farklı düzeylerde hepsi etkili olabilir. Öyleyse çok boyutlu bir yaşam zenginliğine sahip olan insanın dinsel inancı ve yaşayışının kaynaklarını da onun zenginliği içinde aramak gerekir.

KAYNAKLAR

- ALLPOT, G. W., (1960), *The Individual and His Religion*, London: The Macmillan Company Collier-Macmillan Limited.
- ARGYLE, M., (1978), "Dinin Yedi Psikolojik Temeli", (Çeviren: Mehmet Dağ), *Eğitim Hareketleri*, Cilt: 23, sayı: 272-273.
- , (2000), *Psychology and Religion: An Introduction*, London and New York: Routledge.
- BUHARÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, (1982), *el-Câmi'u's-Sahîh, I-VIII*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- DRAZ, M., A., (Tarihsiz), *Din ve Allah İnancı*, (Çeviren: Bekir Karlığa), İstanbul: Bir Yayıncılık
- ELİADE, M., (1995), *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, (Çeviren: Mehmet Aydın), Konya: Din Bilimler Yayınları.
- FREUD, S., (1927/1999), *Bir Yanılsamanın Geleceği, (Uygarlık, Din ve Toplum içinde)*, (Çeviren: Selçuk Budak), Ankara: Öteki Yayınları.
- GAZALÎ, (1978), *Dalâletten Hidâyete*, (İnceleme ve notlalarla birlikte çeviren Subhi Furat), İstanbul: Şamil Yayınevi.
- HOOD, R. W., ve Arkadaşları, (1996), *The Psychology of Religion: An Ampirical Approach*, New York, London: The Guilford Press.
- HÖKELEKLİ, H., (1993) *Din Psikolojisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- , (1996) "Fitrat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 13, İstanbul.
- HUME, D., (1995), *Din Üstüne*, (Çeviren: Mete Tunçay), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- KÖSE, A., (2000), *Freud ve Din*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- MEADOW, M. J. and KAHOE, R. D., (1984), *Psychology of Religion: Religion in Individual Lives*, New York: Harper & Row Publishers.
- MÜSLİM, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, (1982), *el-Câmi'u's-Sahîh*, Tahk. M. Fuâd Abdül-baki, I-III, İstanbul: Çağrı Yayınları
- PALMER, M., (1997), *Freud and Jung on Religion*, London and New York: Routledge.
- PEKER, H., (2000), *Din Psikolojisi*, Samsun: Aksiseda Matbaası
- RUSSELL, B., (1972), *Çağımızın Sorunları Üstüne Düşünceler*, (Çeviren: S. Eyüboğlu, V. Günyol), İstanbul: Cem Yayınevi.
- SMART, N., (1981), "Tarih Öncesine Ait Dinlerle İlk Dinler" (Çeviren: Günay Tümer), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:25, s:297-323, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi.

- THOULES, R. H., (1971), *An Introduction to the Psychology of Religion*, Cambridge: University Press.
- TOLSTOY, L. N., (1990), *İtiraflarım*, (Çeviren: Kemal Aytaç), Ankara: Klasik.
- TÜMER, G., (1986), "Çeşitli Yönleriyle Din", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XX-VIII, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- VERGOTE, A., (1966), *Psychologie Religieuse*, Bruxelles: Charless Dessart, Editeur.
- , (1999), *Din İnanç ve İnançsızlık*, (Çeviren: Veysel Uysal), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- YAVUZ, K., (1983), *Çocukta Dinî Duygu ve düşüncenin Gelişmesi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- , (1986), "Dinî İncanın Gelişmesinde Nativizm ve Tecrübecilik Problemi ", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 7, İstanbul: Özdem Kardeşler Matbaası.
- , (1987), *Psikanalizde İlk Dini Gelişmelerin Değeri*, Erzurum.
- , (1988), "Günümüzde Din Psikolojisi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 8, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.